

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Kőváriné Závoti Zsuzsa

Elmebajok az
angolszász
Angliában

Doktori (PhD) értekezés téziszfüzet

5-22-2023

A doktori értekezés célkitűzése

Disszertációmban a kereszténység felvétele utáni óangol kultúrában megjelenő elmebaj és örület témáját kísérem meg körbejárni. Kutatásomban azt igyekszem felvázolni, hogy milyen állapotokat tekintettek elmebajnak, hogyan viszonyultak hozzájuk, hogyan kezelték őket, és milyen kulturális háttérük van. Célom az, hogy bemutassam, hogy ahogyan az elmebajok lecsapódtak az óangol írásbeli kultúrában annak az eredménye, ahogy három nagy eszmerendszer ötvöződött: az antik görög-római orvoslás, a kereszténység és a germán folklór elemei, melyek a kereszténység felvétele előtt voltak honosak az angolszász Angliában. Hangsúlyoznom kell, hogy a disszertációmban nem szándékozom olyan elemek után kutatni, amiket a mai modern diagnózis szerint bármilyen elmebajként lehet azonosítani, és retrospektív diagnózisokat sem próbálok felkínálni, mert modern kategóriákat középkori jelenségekre erőltetni meglehetősen problematikus. A célom ehelyett az, hogy utánajárjak, hogy az angolszászok mit tekintettek örületnek és hogyan álltak hozzá.

Az egyik nehézség, amivel szembe kell nézni az angolszász örület témáját illetően, hogy az abnormális elme tudománya erősen függ az éppen aktuális szociális normáktól, és mint ilyen, nagyon sokat változott az évszázadok során. Így tehát, mivel az angolszászok nem hagytak ránk semmilyen definíciót, meglehetősen nehéz megállapítani, hogy mit tekintettek elmebajnak. Ezenkívül az írott források, amik számunkra elérhetőek, a társadalomnak csak az

írástudó rétegeről mesélnek – hogy a többiek hogyan gondolkoztak, rejtve marad a szemünk előtt.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy az angolszászok felfogása az elméről és a lélekről markánsan eltért a mai modern felforgástól, így tehát ezt a témát is górcső alá kell venni, hogy jobban megértjük az elmebajok témáját. E célból a speciális angolszász ‘elmelélek’ (*mod*) jelenségét is tárgyalom a disszertációban.

Legjobb tudomásom szerint az angolszász elmebajok témája mindmáig egy viszonylag feltérképezetlen kutatási terület, csak érintőlegesen tárgyalták eddig. Ennek megfelelően jelen disszertációval az a szándékom, hogy egyrészt további diskurzust indítsak el a témában, illetve hogy az orvoslástörténet, a pszichológiatörténet és az angolszász történelem kutatási területein lévő űrt betöltsen.

A kutatás módszertana

Hogy áthidaljam a fent említett nehézségeket, kettős megközelítéshez kellett folyamodnom, mivel a disszertáció témája meglehetősen nehezen megfogható, minthogy angolszász kontextusban az elmebajokat bonyolult meghatározni. Ezért a kérdést a két külön végéről kellett megközelítenem: a vokabuláris és a tematikus végéről. Annak érdekében, hogy egy jelenséget megfelelően megértsünk, meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan

viselkedik különböző kontextusokban. Ezért tehát be kell azonosítani azon kifejezéseket, melyek a jelenséget jelölik, majd azon forrásokat kell beazonosítani, amelyek olyan narratívákat tartalmaznak, amikben szerepelnek e kifejezések. Ezt az első fázist hívom vokabuláris fázisnak. Ebben az első fázisban összegyűjtöttem azokat a szavakat, amik a *Thesaurus of Old English* szerint elmebajokra utaló jelenségeket fejeznek ki. Amint megvoltak ezen kifejezések, el tudtam kezdeni keresni azokat a szövegeket, amikben szerepelnek, és így már kontextusaikban tudtam őket elemezni. A releváns források elemzése alapján képet alkottam arról, hogy hogyan jelenik meg az elmebajok témája a szövegekben, majd ez alapján kezdtem el keresni olyan szövegeket, amikben elmebajra utaló jel volt, ám nem feltétlenül tartalmaztak örületet kifejező szót. Ez volt a második, úgynevezett tematikus fázis, amiben az elmebajok vélt megjelenésére alapoztam a szövegválasztást. A speciálisan angolszász ‘elmelélek’ (*mod*) meghatározása és témájának körüljárása különösen fontos volt ennek a fázisnak a szempontjából; ugyanis az a feltevés, hogy az örület a *mod* működési problémája, rendkívül hasznos módszer a vélt örület-előfordulások bírálatában, ám néha kifejezetten félrevezető. Éppen ezért ezeket a szövegeket óvatosan és némileg gyanakodva kell kezelni, mert egyáltalán nem biztos, hogy elmebajról szólnak – vagy legalábbis az angolszászok szemszögéből nem arról. Mindazonáltal nem hagytam ki azokat a forrásanyagokat, amik nem az örületről szólnak, ugyanis az ezekből levont tanulság is hasznos: megmutatják, hogy bizonyos jelenségeket, amiket mi modern szemmel örületnek tekintünk, az angolszászok hogyan interpretáltak.

A szövegek, amiket így módon elemeztem, segítettek egy viszonylag átfogó képet felvázolni az angolszász elmebajok témájáról: segítettek meghatározni az elmebajok fogalmainak fő kultúrtörténeti összetevőit, és tovább tudtam osztályozni e jelenségeket terminológiai és etiológiai szempontból. Kultúrtörténeti szempontból a három fő alkotóelem a görög-római orvoslás, a kereszténység, és a kereszténység felvétele előtti őshonos angolszász folklór – ezek az építőkövei az angolszász elmebajok fogalmainak. Az etiológiai megközelítés szerint pedig az elmebajok három fő osztályát állapítottam meg: a szomatikus, a neutrális és a természetfeletti. Míg a kultúrtörténeti besorolás retrospektív, az etiológiai nézőpont a kóros állapot természetét fogalmazza meg olyan szemszögből, ahogy az angolszászok is nézték; így tehát az angolszász elgondolás egy árnyaltabb és precízebb leírására ad lehetőséget.

A szomatikus kategória olyan természetfilozófiai szövegekre vezethető vissza, mint pl. Izidor írásai, de valójában a görög-római orvosi szövegekből ered. A szomatikus kategóriába tartozó leírások jellemzően tudományos hangvételűek, és az elmebajok okát szomatikus (főleg szervi és a négy testnedvvel kapcsolatban álló) problémákkal magyarázzák.

A neutrálisnak nevezett kifejezéseknek nincs természetfeletti csengése, és a csoport tagjai nem importált tudományos szövegekre vezethetőek vissza, hanem az angolszászok *mod*-dal és annak különböző aspektusaival (pl. a *gewit*-tel, ami a racionális elme) kapcsolatos fiziológiai megfigyeléseikre és érzékeléseikre, tehát e

kategóriának a terminológiája tükrözi az őshonos angolszász felfogást. Az ebbe a kategóriába tartozó szimptomák széles skálán mozognak, és van közöttük úgy profán, mint természetfeletti betegség. Ez a csoport olyan betegségállományt képvisel, ami a szomatikus kategória tagjainál sokkal hűbben tükrözi az eredeti angolszász elgondolást, és bár profán és természetfeletti elmebajokra egyaránt alkalmazták e kifejezéseket, a csoportban szereplő *mod-*szóösszetételek többnyire profán állapotokat fejeztek ki.

A természetfeletti csoportba azok az elmebajok tartoznak, amikről úgy gondolták, hogy természetfeletti tényező a kiváltó okuk. Ebben a kategóriában az örület okozói az angolszász folkór szereplői (kivéve a démoni megszállottságot), ezáltal betekintést nyújtanak az eredeti angolszász hiedelemvilágba.

A különböző típusú szövegekben különböző szervek szerepelnek, amik érintettek az elmebajokban. A szomatikus szövegekben a *brægen* (agy) és *magan* (gyomor); *heorte* (szív), *gemynde* (elme) és *mod* ('elmelelek') a neutrális szövegekben, a természetfeletti szövegekben viszont nincs jellemző szerv.

A kutatás eredményei

Általánosságban elmondható, hogy azok a szövegek, amik a görög-római orvoslásra támaszkodnak, az elmebajok kiváltó okát természetes tényezőknek tulajdonítják, néhány esetben pedig a testnedvek egyensúlyának kóros felborulásának; vallásos témájú

szövegekben nagyrészt a démoni megszállottság a felelős az őrületért; míg a gyógyászati szövegek mindkét megközelítést alkalmazzák az ősi germán hiedelemvilággal együtt. Az, hogy az óangol gyógyászati szövegek mindhárom eszmerendszert használták, azt sugallja, hogy szükség idején mindháromat elismerték és elfogadták.

A görög-római orvoslás egyik fő jellemzője, ami az óangol gyógyászati szövegekben is visszaköszön, hogy az elmebajt úgy írják le mint agyat érintő szomatikus megbetegedés; de mivel úgy tartották, hogy az agy a lélek székhelye, ezért az elmebaj a lélekre is hatással van, megzavarja a működését, ezzel különböző mentális szimptomákat előidézve, mint pl. a szokatlan viselkedési formák. Az őrülettel kapcsolatos jelenségek magyarázata le van egyszerűsítve szomatikus-materiális folyamatokra: az őrület demisztifikálódott, mert a szimptomái pusztán testi történések. A felfogás, miszerint az elmebajok az agyból és a testnedvek kóros elváltozásaiból erednek, tetten érhető pl. Aldhelm glosszáriumaiban, ahol a latin *freneticus*-t a *brægeneseoc* (agy-beteg) kifejezéssel magyarázza az Oxford, Bodleian Library, Digby 146-os szövegben, míg a *bræcseoc* (nedv-beteg) kifejezés előfordul glosszáriumokban, az Evangéliumokban, Beda *Historia Ecclesiastica*-jában, valamint a *Leechbook*-okban. A *Bald's Leechbook* második részében az író összefüggésbe hozza a mentális szimptomákkal bíró betegségeket a 'rossz, méreg-teli nedvek'-kel, amik az 'aggyal kommunikáló' gyomorban képződnek. Így látható, hogy az őrület szomatikus etiológiája jelen volt az óangol szövegekben, habár csak fordításokban és átvételekben bukkan elő.

A második építőkockát, vagyis a kereszténységet illetően elmondható, hogy egyrészt a tudományos művekben érezhető egy jelentős materiális-szervi felfogás, ami a görög-római írók hagyatéka; másrészt viszont a lélek- és az elmefelfogásnak volt egy erős keresztény spirituális aspektusa. Ez az aspektus pedig lehetőséget nyújt arra, hogy az elmebaj a természetfeletti kontextusában jelenjen meg. Természettudományos szövegekben nem található olyan példa, ami azt sugallná, hogy az elmebaj Istentől származó büntetés lenne; ellenben nem természettudományos szövegekben bőven akad. A patrisztikai szövegekben az elméről és lélekről vallott általános nézetek homogének és ellentmondásosak egyaránt: a lélek testetlen, az elme a fő része, ami racionális és a leginkább hasonlatos Istenhez – viszont nem született arról konszenzus, hogy hol találhatóak.

Az Ószövetségben található örültekről szóló történetek azt mutatják, hogy az elmebaj és a démoni megszállottság Isten büntetése. Tulajdonképpen annak következménye, ha Isten akaratát megszegi valaki; így tehát valóban annak a következménye, ha a dolgok rendjét valaki felborítja. Az Ószövetséggel ellentétben az Evangéliumokban az örület és megszállottság kiváltó oka megváltozik: a korábbi büntetés helyett az ok lehet merő véletlen és bármilyen más indok, ami Isten tervébe beleillik. A démoni megszállottság áldozatai már megjelennek ártatlanként, minthogy Krisztus bevezette ezt a felfogást a vakon született ember esetével. Az Evangéliumok óangol verzióinak szókincsében már fellelhető a természetfeletti és a profán szomatikus elmebajok közötti különbség. Nagy Szent Gergely írásai pedig az örületről alkotott felfogás

evolúciójának egy újabb lépését képviseli: a szövegeiben elismeri és hangsúlyozza a profán és a természetfeletti örület különbségét, tükrözve ezzel kora gyógyászati fejlődését. Kijelenti továbbá, hogy az örület a latin *mens*-et (ész) érinti, így kijelölve az örület metafizikai székhelyét, így tehát az óangol fordításokban a *mod*-ot használták.

Az angolszász szerzők szövegei az elmebajhoz való kaleidoszkopikus hozzáállásukról árulkodnak: az örület megjelenik például szófordulatként, betegségként, ördögi megszállottságként, amiben a tomboló düh állapota erősen képviselteti magát. A szövegek azt közvetítik, hogy a szokatlan mentális és viselkedési szimptomákat okozhatják természetfeletti lények különösebb indok nélkül, ám természetes egészségügyi okai is lehetnek. Ælfric homíliáiban mindebből a bűn és az örület közötti összefüggés köszön vissza, illetve a kereszténység megmentő szerepe: az örület általában démoni megszállottságként szerepel nála, amiből a szabadulást valamelyik szent adja. Ælfric tanításaiban az örület és a bűn gyógyírja Isten követése. A *deofol*- és *feond*-betegségek egyszerre voltak újak és ismerősek az angolszászoknak. Egyrészt kultúrájuk részei voltak azok a természetfeletti lények, amik módosult tudatállapotot, fizikai és mentális zavart idéznek elő. Az elv nem volt újdonság nekik, így könnyedén össze tudták egyeztetni a démoni betegségeket az őshonos angolszász természetfeletti betegségekkel. Másrészt viszont a bűn és a kontamináció közötti szoros asszociáció elve, amit ezek a betegségek hordoztak, új volt. A kísértés összefonódott a *feond*-típusú betegségekkel; a kísértés és a bűn az eredménye vagy éppen az okozója volt a betegségnek.

A harmadik építőköve, vagyis az őshonos germán elemek meghatározása a legnehezebb. Mivel minden forrásunk keresztények által írott, nem lehetünk abban biztosak, hogy ezeket az elemeket milyen mértékben változtatták meg és szintetizálták a keresztény világképbe. Ennek ellenére így is markánsan kirajzolódik az örület, a természetfeletti és a dühöngést összekötő tendencia. A *gydig* és *ylfig* szavak arra engednek következtetni, hogy a természetfeletti lények általi megszállottság, és az ebből eredő módosult tudatállapot és jósolási képesség fogalma jelen volt az angolszász kultúrában. Számos természetfeletti lényről vélték, hogy fizikai és mentális problémákat tudnak okozni. Az *ælf*-eknek csábító és veszélyes szépséget tulajdonítottak, ugyanakkor azt gondolták róluk, hogy különböző kórokat tudnak okozni: belső fájdalmakat, bőrbetegségeket, lázakat, tudatot érintő bajokat, mint pl. a hallucinációk. Az *ælf*-ekben tehát van egy kettősség: egyrészt szinte isteni prófétikus mentális állapotot tudnak előidézni, másrészt viszont ez a tudatmódosult állapot meglehetősen kényelmetlen állapot tud lenni. A *dweorh* lázat és görcsöket okozott, amiket szoros összefüggésbe hoztak hallucinációkkal és láthatatlan entitások általi bántalmazással. A *nihtgenga* és a *mære* pedig éjszakai támadásokat indított testre és elmére irányítva, szintén hallucinációt okozva.

Összegzésként elmondható, hogy az angolszász kultúrában az irracionálisan tomboló agresszió és düh az akár profán, akár természetfeletti eredetű örület egyik jellemző megjelenési formája volt. A jövendőmondást, a dezorganizált és érthetetlen beszédet szintén az örület megnyilvánulásának vélték, amiket gyakran

természetfeletti lények, pl. *ælf*-ek okoztak. Az esetlegesen természetfeletti lények által okozott hallucinációk és téveszmék különböző megjelenési formái szintén az örület palettáját színesítették, valamint az akaratlan motoros aktivitások, mint például a különböző rohamok is. Tehát látható, hogy az elmebajok eredetét gyakran természetfeletti erőknek tulajdonították: a germán folklór lényei a keresztény démonokkal karöltve okoztak elmebaj-típusú szimptomákat, és a szomatikus elméleteket is átszőtték a természetfeletti elemek. A szomatikus és profán elméleteket elismerték az angolszászok, de ezek mindvégig a természetfeletttel szorosan összefonódva jelenltek meg.

Publikációk az értekezés témakörében

‘Kend az elfekre! Betegségfelfogás a középkori Angliában’, in *Mikro & Makro Fiatal Kutatók Konferenciája*, eds. Horváth Iván és Orlovsky Géza (Budapest, 2013), 269–273

‘Blame it on the Elves - Perception of Sickness in Anglo-Saxon England’, in *Medieval and Early Modern Literature, Science and Medicine*, eds. Falconer and Renevey (Tübingen, 2013), 67–78

'Scín – An Imported Sickness Afflicting Demon?', *Proceedings of the 11th Conference of the Hungarian Society for the Study of English*, eds. Ruttkay and Gárdos (Budapest, 2014), 113–125

'...And swore that he may never harm the sick or anyone that can sing this charm: Response to Mental Disorder in Anglo-Saxon England in the Context of Medical Charms', in *Charms and Charming: Studies on Magic in Everyday Life*, eds. Pócs, É., Milne, L. & Kapaló, J. (Ljubljana, 2019), 117–128

'Usage of Psalms in Anglo-Saxon Medicine', in *You who live in the shelter of the Most High (Ps. 91:1): The Use of Psalms in Jewish and Christian Traditions*, eds. Ida Fröhlich et al. (Vienna, 2021), 111–126